

Олександр Удод, Михайло Юрій

ТЕОРІЯ ВІДЧУЖЕННЯ КАРЛА МАРКСА І КЛАСОВА БОРТЬБА НА СУЧАСНОМУ ЕТАПІ

У статті йде мова про проблеми відчуження в розумінні Карла Маркса і її тлумачення іншими філософами ХХ – початку ХХІ століття. Порушується питання класової боротьби в сучасних умовах.

Ключові слова: відчуження, уречевлення, революція, класова боротьба, тотальність, символічний капітал.

Система історичної і філософської освіти, яку отримали представники старшого покоління, формувалася як “ідеологічна зброя” пролетаріату. Однак, у другій половині ХХ ст. він перестав загрожувати революцією і класова боротьба в розвинутих країнах пішла на спад. Парадокс полягає в тому, що “ідеологічна зброя” знову може бути затребуваною у сучасній Україні, еліта якої із захопленням взялася за побудову капіталізму. Марксистсько-ленінська філософія формувалася в контексті класової боротьби і війни з фашизмом. Суспільствознавці жили в епоху надзвичайних обставин і були поставлені перед жорстким вибором: ми або вони. Їх виховували як ідеологічні “бойові машини” партії. Не тільки праці В. Леніна і Й. Сталіна, але й підручники з марксистсько-ленінської філософії були видані тиражами, що не поступалися виданням Біблії. Звичайно, не всі вважалися бійцями ідеологічного фронту. Класова боротьба в розвинутих капіталістичних країнах поступово йшла на спад і пролетаріат вже не виступав проти підстав суспільства. Фашизм був придушений, наступила своєрідна ера благополуччя. У нас цю епоху нарекли “застоем”, мабуть, на згадку про революційне минуле [7, с. 505].

Згодом марксистсько-ленінське вчення виявилось щось на зразок старих ракет, які підлягають утилізації, в кращому випадку, конверсії. Але ситуація змінюється. Йде зубожіння народу і збагачення верхівки. У випадку вибуху класової боротьби те, чому раніше навчали, по суті, примусово, знову виявиться актуальним. Це підтверджується інтелектуальною еволюцією колишніх дисидентів. О. Зінов'єв під час застою протестував проти партійної бюрократії, а згодом – проти капіталізму [4]. Популярність робіт учнів П. Бурдьє свідчить, що марксистські поняття “пролетаріат” і “буржуа”, “додаткова вартість” і “праця”, “уречевлювання” і “відчуження” знову наповнюються конкретним змістом і викликають цікавість молоді.

Наскільки основні концепти К. Маркса (відчуження, пролетаріат, класова боротьба) і М. Хайдегера (безпритульність, особистісне забуття) працездатні сьогодні? Те, що вони не є теоретичними монстрами, не викликає сумнівів. Пролетаріат, звичайно, ідеалізувався, і йому приписувались завдання, вирішення яких він не хотів брати на себе. Навіть у Російській імперії народ був більше заклопотаний не світовою революцією, а підняттям рівня власного благополуччя. І все таки не можна заперечувати, що робітничий клас був головним учасником революцій ХХ ст. Так само протест інтелігенції багату в чому визначався розумінням буття як відчуження від власного способу бути. Ніхто не є він сам. Його представляють інші [9, с. 181]. Ці слова М. Хайдегера – парадфрази

Марксової характеристики пролетаріату і одночасно генералізація тези про відчуження, яка стосується всіх мешканців капіталістичного світу.

Молодий К. Маркс мріяв про подолання уречевлення і повернення до родової сутності людини. За змістом сказаного мова йде про традиційне суспільство і народ, який прикріплений до землі, занурений у свою мову і самобутню культуру. Капіталізм руйнує старі коди землі, роду, праці чесної і вимірює все це грошми! Як наслідок, земля продається і купляється, а людина перетворюється в робочу силу. Гроші й ринок девальвують традиційні цінності ієрархічного суспільства, де люди різних станів відчували себе ланками одного ланцюга, і по-новому об'єднують людей в гонитві за прибутком.

Що таке відчуження? Це, по-перше, перетворення речі, виробу в товар, а людини – в робочу силу. По-друге, це форма свідомості, коли я є такий, яким мене уявляють інші. Капіталіст не просто наймає людину як робочу силу, але нав'язує їй своє бачення про неї як про робочого. По-третє, відчуження стає формою життя. Людина працює, платить податки, ходить за покупками, народжує і виховує дітей і тим самим підтримує існуючий порядок.

У чому причина відчуження і коли воно виникло? К. Маркс чомусь вважав, що традиційне родове суспільство не знало відчуження. Однак, сьогодні ієрархічне суспільство розуміють по-іншому. Історики консервативного, правого напрямку протиставили вінкельманівському романтичному образу Стародавньої Греції і Риму концепцію античної держави як форми влади завойовників і рабовласників, які стали законодавцями і політичними архітекторами. Ці ідеї філософськи концептуалізував Ф. Ніцше у своєму проєкті генеалогії, який продовжив М. Хайдегер. Незаперечно, він був знайомий з Марксовою теорією відчуження ще під час роботи над “Буттям і часом”. М. Хайдегер дає свою відповідь на проблему, поставлену К. Марксом. Він сприймав вчення Ф. Енгельса про практику як технократичне і намагався філософськи оцінити можливості й кордони повсякденного життєвого досвіду. При цьому Хайдегерівська “турбота” й інші екзистенціали нагадують поняття раннього К. Маркса, який вважав існування сучасної людини несправжнім і своє завдання бачив не просто в критиці капіталізму з позиції знедоленого робітника, а в пошуку справжнього людського способу жити [7, с. 506–507].

Карл Маркс шукав вихід з відчуження в горизонті родового суспільства. Робітник – лише засіб реалізації ідеалу. Йому нічого губити, він готовий поставити на карту своє жалюгідне існування в модусі робочої худоби заради кращого життя. Буржуа також страждає від відчуження, але він не може руйнувати теперішнє, з яким його пов'язує багато благ.

Як відзначав Г. Маркузе в “Одномірній людині” підвищення матеріального становища робітників призвело до падіння їхньої революційної активності [8, с. 53].

Після розвалу Радянського Союзу марксизм помер в Україні майже без спроб спротиву. “Заборон на професію” не було, просто позакривали кафедри наукового комунізму і переіменували “діалектичний і історичний матеріалізм” в “політичну історію” або “суспільні науки”. Однак, не варто думати, що все залишилося по-старому під іншими іменами. Насправді багато вітчизняних філософів почали соромитися марксистського минулого. Завдяки перекладам праць закордонних мислителів молодь уже читає не К. Маркса, а М. Хайдегера, Е. Гусерля, М. Фуко, Ж. Бодріяра, Ж. Дельоза і Ж. Деріда. Досить популярні в Україні учні П. Бурдьє, і це навернуло марксизм до нового, наближеного до сучасних реалій погляду. Справа дійшла до С. Жижєка і Г. Лукача, праці яких також досить популярні. Якщо М. Хайдегер пропонував свою відповідь на проблему, поставлену К. Марксом, то висновки про “смерть марксизму” виглядають дещо перебільшеними. Замість вітчизняних марксистів перевагу

почали надавати західним. Однак, це не просто заміна гасла, а спроба перетворити марксизм в університетську дисципліну. Марксизм перестав сприйматися як “ідеологічна зброя пролетаріату” і те, що він покинув вулиці і вивчається в університетських аудиторіях і є, власне, “смертю марксизму”.

Актуалізоване Г. Лукачем поняття тотальності пережило пік своєї популярності в 60-ті роки ХХ ст. у “нових лівих”. Але насправді вона суттєво змінилася, оскільки мова йшла про “сексуальне звільнення”. У зв’язку з цим став популярним синтез марксизму з психоаналізом, який здійснили Е. Фромм, Г. Маркузе і В. Райх. Після подій 1968 р. вимогу “сексуального звільнення” було виконано. Це призвело до підозри, що секс перестав придушуватися, тому що його маніфестація перетворилася в диспозитив влади. Виникли сумніви в революційності психоаналізу. М. Фуко, а також Ж. Дельоз і Ф. Гватарі виступили з його запереченням і затаврували як “буржуазну науку”. Вихід з мережі психіатрії і психоаналізу М. Фуко знайшов в “турботі про себе” [10], а Ж. Дельоз – в “шизоаналізі” [3].

Те, що “марксизм помер”, – писав А. Бадью, зрозуміло всім. Не зрозуміло, що робити далі. Це питання дуже тісно пов’язане з долею капіталізму. Чи існує він? Р. Люксембург вважала, якщо капіталістичний спосіб виробництва в стані забезпечити безмежний розвиток продуктивних сил, економічний прогрес, то він неподоланий [6, с. 71]. Справді, те, що сьогодні в капіталістичних країнах досягнутий такий рівень розвитку, якого ніколи не було раніше – це, звичайно безперечно. Разом з тим виникають сумніви, і ми, люди старшого покоління цьому були свідками. Це стосується “економічних успіхів” соціалізму. Як показала практика “вільна праця” (при соціалізмі) не дає засобів, достатніх для розвитку матеріального благополуччя і науки, і техніки. Соціалізму, щоби витримати конкуренцію з капіталізмом прийшлося жертвувати матеріальним благополуччям. Як вважають ліві інтелектуали, причиною втрати популярності марксизму на Заході стала бездіяльність робітничих партій, керівництво яких захопилося політичними іграми і забуло своє головне завдання – виховання робітників, заклик їх до виконання своєї історичної місії.

Відчуження людини від своєї родової сутності в буржуазному суспільстві було найважливішою підставою Марксової критики капіталізму. Разом з тим теорія відчуження не була ядром марксистської ідеології, яка виходила з протиріччя інтересів пролетаріату та буржуазії і класової боротьби між ними. Мабуть, це було викликано тим, що згідно з теорією відчуження буржуазія також є знедоленим класом, оскільки полишена людської сутності. Вона також потребує революції як у засобі спасіння і набутті людської морально-етичної подоби. В цьому дискурсі приховане християнське співчуття, і тому теорія відчуження К. Маркса була суттєво трансформована в дусі епохи класових битв, під знаком яких пройшло довге ХІХ ст. [7, с. 547–548].

Після ХХ з’їзду КПРС, а також в епоху перебудови і у нас, і в Європі піднімалися дискусії про марксизм. Чи перестав він бути сьогодні актуальним? Чи привид К. Маркса все ще переслідує нас і тоді марксизм залишається ідеологією або підсвідомістю, що і передбачає дослідження його методами критики ідеології чи психоаналізу? Революційна політика К. Маркса, В. Леніна, Й. Сталіна і Мао Цзедунга сьогодні розцінюється як злочин. Головні поняття “маси” і “партія” також переглядаються. Маса оголошується інертною, а партія – бюрократичною клікою. Марксизм був убитий державною і партійною бюрократією. Сьогодні у нього немає більшого реального референта (державна, партія, робітничий клас). Але саме ця обставина і відкриває можливість відродження марксизму. Наприклад А. Бадью пропонує не відкидати головні поняття марксизму, а повернутим їм справжнє революційне значення, яке вони мали до того, як опинилися у підпорядкуванні держави. На його думку, марксизм

– це не реальність, не ідеологія і не рефлексія (критика ідеології), а спосіб переживання політичного досвіду: “Марксист – це той, хто при руйнуванні марксизму знаходиться в суб’єктивній позиції: хто іманентним способом проголошує те, що повинно померти і що, відповідно, само помирає, марксист використовує цю смерть як причину для перебудови політики” [1, с. 44].

Перш за все варто перелічити причини як популярності, так і відмови від марксизму. Довіра до нього була викликана: 1) виникненням соціалістичних держав на підставі революційного знищення держави як знаряддя пригнічення робітників; 2) руйнацією імперіалізму; 3) робітничим рухом на Заході, коли компартії, профспілки стали важливими політичними факторами. Криза марксизму обумовлена: 1) викриттям сталінізму і розпадом СРСР; 2) переусвідомленням результатів національного звільнення: спочатку в Європі протестували проти американської агресії, але потім наступило розчарування у в’єтнамському соціалізмі; 3) відсутністю органічного зв’язку марксизму з робітничим рухом. Польська “Солидарність”, з однієї сторони, підтвердила здатність робітників до боротьби за звільнення, а з іншої – виступила проти марксизму [7, с. 549].

Необхідно визнати, що викриття сталінізму і маоїзму до певної міри було літературним і журналістським актом. Але і антимарксизм не є адекватною критикою, оскільки він реактивний. “Те, що сучасний антимарксизм називають крахом і обманом марксизму, навіть не доходить до рівня радикальної думки про наслідки руйнування марксизму. В кризі марксизму стільки проблем, скільки антимарксизму і не снилося” [1, с. 41]. Антимарксизм об’єднав інтелектуалів критикою тоталітаризму і необхідністю захисту прав людини, але він також привів до реставрації класичного поняття політичного. Те, що марксизм віджив своє, що він мертвий – це банальність. Що звідси витікає, що робити далі? Діалектика конкретної тотальності Г. Лукача, який завершив те, що не встиг зробити К. Маркс, знімає протилежність матеріалізму і ідеалізму, науки і філософії, пояснення і розуміння. Якщо “зростаються” матеріалізм з ідеалізмом, чому б не “зхрестити” капіталізм і соціалізм? Капіталісти запозичають елементи державного регулювання і планової економіки. В епоху застою шукали способи економічного стимулювання. Китайці ефективно втілюють в соціалізм механізми ринку. Наша влада намагається з’єднати переваги, точніше недоліки, соціалізму і капіталізму.

Судячи з полеміки Г. Лукача з соціал-демократами, моделі поєднання гарних сторін капіталізму і соціалізму ним продумувалися. Але чому він заперечував “конвергенцію”? Що поганого, якщо капіталізм можна позбавити від імперіалізму, колоніалізму, мілітаризму та інших небезпек, які приносять прибуток олігархам? Звичайно, в стані теперішньої чергової кризи, а також військових дій проти Югославії, Афганістану і Іраку виникають сумніви, що капіталізм цивілізувався, турбується захистом прав людини, перейшов в стадію суспільства матеріального статку. Але все таки ніхто не стане заперечувати позитивну відмінність сучасного капіталізму від старого, часів світових війн. І ніхто не може закрити очі на злиденність, репресії і придушення свободи при соціалізмі. Звичайно, в 20-ті роки ХХ ст., в розпал боротьби з капіталізмом, все це було неочевидним. Капіталізм виступав у своїй не найкращій формі. Можливо, це і визначило пафос критики опортуністів Г. Лукачем [5] і Р. Люксембург [6]. Однак, були і принципи заперечення, і перш за все товарні відносини і відчуження.

Подолання відчуження – довгий процес, який передбачає копітку роботу. Революція, перемога над буржуазією і навіть побудова так званого соціалізму – всі ці події сприяють швидше поглибленню, ніж зняттю відчуження. І ми це пережили як власну історію. Як відомо, перш ніж навчати, необхідно нагодувати людей. Це передбачало удосконалення товарних відносин і разом з ними цілого

ряду несправжніх, відчужених відносин. Питання революційної тактики завжди були в розробці. А як поєднувати буржуазні за своєю суттю відносини, діючі й при соціалізмі, з комуністичним вихованням класу, який повинен знищити самого себе, щоби звільнити все суспільство від відчуження? Раніше багато говорили про комуністичне виховання, але вочевидь, що ця програма не була достатньо ефективною. Можливо тому, що економічне змагання з капіталізмом і комуністичне ставлення до праці принципово несумісні. В результаті не тільки робітничий клас набув певних рис буржуазії, але й інтелігенція все сильніше відривалася від інтересів народу і все більше турбувалася про власне благополуччя. На місце “трудівників” в теорії західних марксистів прийшли ті, хто навчається. Як претенденти на роль представників світового духу почали розглядатися інтелектуали-менеджери. Знову популярна теорія еліт. Тому питання про стратегію і тактику революції знову є актуальним. Передбачити характер трансформації суспільства, чи буде це революція менеджерів, чи щось інше – ось завдання сучасних суспільних наук [7, с. 550–551]. Разом з тим, ті події, що відбувалися в Україні в 2004 р. і події теперішні – є саме підтвердженням тільки що сказаного.

Як показала новітня історія України, надія на постійну готовність пролетаріату до виступу проти буржуазії не виправдалася. Робітники будують палаци для своїх господарів життя. Невдача заставляє перш за все усвідомити марксистське розуміння робітничого класу як революційного пролетаріату. У світлі всесвітньо-історичної оцінки “досягнень розвинутого соціалізму” повернення капіталізму в Україні можна розцінювати як шанс відродження революційного класу, який готовий до виконання своєї місії, хоча ним може бути, судячи з останніх подій в нашій країні не тільки пролетаріат...

Коли сталінська теза про необхідність загострення класової боротьби піддалася сумніву, боротьба з капіталізмом перемістилася в економічну площину. Тому теорія відчуження стала трактуватися як економічне відчуження робітника від виробленого ним продукту. Крім того, що таке розуміння відчуження виявилось досить вузьким, воно, як видається, протирічило самій ставці на економіку, яка не може не вести до відчуження.

З позицій теперішнього, історія соціалізму в Україні виглядає зовсім по-іншому, ніж в офіційному доперебудовному чи в критичному дискурсі реформаторів. Чи можна повернути і повторити старе, тільки вже в іншому вимірі? Одні вважають, що ніщо не повертається, а інші наполягають на законі вічного повернення. Ідеї, приховані в теорії соціалізму, утворюють ядро людських бажань, і людство ніколи не відмовиться від свободи рівності, солідарності і справедливості. По суті, ці поняття характерні і для християнської ідеології, однак трансформовані в демократичній і соціалістичній ідеологіях XIX і XX ст., вони радикально відрізняються за своїм змістом і, головне, за способами реалізації від старого спадку.

Теорії соціалізму повинні враховувати реалії часу. Вважається, що сучасне суспільство є постіндустріальним. Це слово не відображає всієї суті, оскільки звертає увагу тільки на технічну революцію. Насправді зміни зачепили не тільки спосіб виробництва. В ринок втягується те, що раніше залишалося позаринковим, і, головне, виробництво ідей, художніх творів. У зв'язку з цим багато говориться про поглиблення відчуження, про появу його нових форм. Але варто також запитати, а що відбувається з ринком, економікою і політикою, які стали грати з символічним капіталом, що достатньо повно проаналізовано Ж. Бодріаром? [2]. Він вказує на те, що символічний капітал різко відрізняється від фінансового капіталу, протиріччя якого полягає у загальному характері виробництва і приватному способі присвоєння. Дух теж спекулятивний, але його протиріччя зовсім інше, ніж у грошей: він виробляється індивідом, а належить

усім. Ринок ставить питання про авторські права, прагне захистити виробника від піратства, а споживача – від підробок. Але за великим рахунком ідеї не належать нікому, і це справедливо, оскільки автор, інакше кажучи, не є єдиним учасником їх виробництва. Дух часу і перш за все освіта і спадковість – ось хто бере участь у розвитку духовної культури.

Не можна не бачити, що сучасність будується вже не на підставі ідеї автономного індивіда, який на свій страх і ризик займається виробництвом тих чи інших товарів для ринку. Не можна не бачити, що крім економічних критеріїв в сучасному суспільстві складаються інші вимоги. Якщо раніше виробництво безумовно визначало свого суб'єкта, то сьогодні ми бачимо зворотнє: залежність його від людських бажань і потреб. Звичайно, ці бажання здебільшого штучно моделюються, як у політиці фабрикується суспільна думка, на яку вона ніби опирається. Однак, це уже обман, а обман завжди легше розкривати, ніж те, що усім видається чесним.

Сьогодні уже не видається чесним, що людина – це гвинтик держави або виробництва. Люди, звичайно, хочуть мати багато грошей і влади, але вже не йдуть на ту міру відчуження, коли влада і гроші стають на шкоду їм самим. Ні традиційні, ні сучасні суспільства не можуть оцінюватися критеріями епохи боротьби капіталізму з соціалізмом. В цій боротьбі була забута гуманістична сутність як соціалістичного проекту, так й існуючого капіталізму, і на його відновлення повинні звернути увагу суспільствознавці.

Список використаних джерел

1. Бадью А. Можно ли мыслить политику? – М.: Наука, 2005.
2. Бодрийяр Ж. Символический обмен и смерть. – М.: Добросвет, 2000. – 389 с.; Бодрийяр Ж. К критике политической экономии знака. – М.: Библион-Русская книга, 2003. – 272 с.
3. Делёз Ж., Гваттари Ф. Анти-Эдип. Капитализм и шизофрения. – М.: У-фактория, 2007.
4. Зиновьев А. Запад. Феномен западнизма. – М.: Центрполиграф, 1995. – 461 с.; Зиновьев А. Русская трагедия. – М.: Либрусек. – 420 с.
5. Лукач Г. История и классовое сознание. Исследование по марксистской диалектике. – М.: Логос-Альтернатива, 2003. – 357 с.
6. Люксембург Р. Социальная реформа или революция. – М.: Политиздат, 1934; Люксембург Р. Кризис социал-демократии. – М.: Политиздат, 1923. – 206 с.
7. Марков Б. В. Люди и знаки. Антропология межличностной коммуникации. – С.-Пбг.: Наука, 2011.
8. Маркузе Г. Одномерный человек. Исследование идеологии развитого индустриального общества. – М.: Наука, 1992.
9. Хайдеггер М. Время и бытие: Статьи и выступления. – М.: Республика, 1993.
10. Фуко М. Трудота про себе. – К.: Дух і літера, 1998. – 420 с.

Александр Удод, Михаил Юрий

ТЕОРИЯ ОТЧУЖДЕНИЯ КАРЛА МАРКСА И КЛАССОВАЯ БОРЬБА НА СОВРЕМЕННОМ ЭТАПЕ

В статье идет речь о проблемах отчуждения в понимании Карла Маркса и её объяснение другими философами XX – начала XXI века. Поднимается вопрос классовой борьбы в современных условиях.

Ключевые слова: отчуждение, овеществление, революция, классовая борьба, тотальность, символический капитал.

Olexandr Udod, Mykhaylo Yuriy

THEORY OF ALIENATION IN THE KARL MARX'S INTERPRETATION AND THE PRESENT TIME

The article deals with the problems of alienation in understanding of Karl Marx and its interpretation by other philosophers of the end of XX – beginning of the XXI century. There also is affected the question of class struggle in modern terms.

Key words: alienation, reification, revolution, class struggle, totality, symbolic capital.